

Prof. Dr. Mehmet Özmen
Armağanı

Editörler

Nurettin Demir - Faruk Yıldırım

Adana 2014

Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı

Editörler: Nurettin Demir - Faruk Yıldırım

© Bu kitapta basılan makalelerin yayın hakları yazarlarına aittir. Makaleler, yazarlarının izni olmadan basılı veya elektronik olarak çoğaltılamaz, başka dile çevrilemez.

ISBN: 978-975-487-196-8

Kapak Tasarım: Emine Ağırbaş

Baskı: Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü

İsteme Adresi: Çukurova Üniversitesi

Basın ve Halkla İlişkiler Bürosu

Balcalı/ADANA

Mail: basin-halk@cu.edu.tr

Tel. : 0 322 338 71 14

Tarama Sözlüğü Verilerine Göre Türkçede Çokluk Bildiren Fiiller ve Birlikte Kullanıldığı İsimlerle Sayılabilirlik Bağlamında Görünümleri

Yeter Torun, Çukurova Üniversitesi

Dilbilgisel anlamda sayı, bir sözcüğün karşıladığı kavramın teklik-çokluk bakımından görünümünü yansıtan bir dil kategorisi olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2003a: 181). Dil çalışmalarında sayı kategorisi, öncelikle isimleri akla getirmekle beraber fiiller, sıfatlar ve artikellerin birbiriyle olan uyumlarını gösteren bir kategori olduğu da belirtilmektedir. Sayı kategorisinin dünya dillerinde çoğunlukla teklik ve çokluk şeklinde sınıflandırıldığı; bunun dışında bazı dillerde *ikili çokluk*, *az çoğul* - *çok çoğul* şeklinde ayrımlar olduğu da ifade edilmektedir (Uzun, 2004: 119). Türkiye Türkçesinde çokluk kavramı üzerinde yapılan çalışmalarda konunun daha çok isimlerle ilgili bir kategori olarak ele alındığı ve de *-lar* çokluk eki etrafında şekillendiği görülmektedir (Banguoğlu 1990: 322; Ergin, 1989: 119; Ediskun 1996: 107, Gencan 2001: 175).

Türkçede sayı kavramı sayılarla belirtilmektedir. Türkçede yalnız başına kullanıldıklarında sayı ismi olarak değerlendirilen sayılar çoğunlukla bir ismin önünde sıfat işleviyle kullanıldığından sıfat türü sözler arasında ele alınmaktadır. İsimlerde sayı kategorisi ya teklik ya da belirli veya belirsiz çokluk biçiminde yer almaktadır (Korkmaz 2003b: 255). Türkçede sayı isimleri belirli bir çokluğu gösterirken; belirsizlik sıfatı, belirsizlik zamiri ve azlık-çokluk bildiren zarflarda ise sayılabilirlik açısından belirsiz bir çokluk kavramı vardır: *Birçok insan* denildiğinde *birçok* sıfatının bildirdiği belirgin, somut bir çokluk göstergesi yoktur. *Bazıları* belirsizlik zamerinde de çokluk kavramının sınırı belirsizdir. *Çok çalış-* biçiminde *çalış-* eyleminin sayılabilirlik açısından derecesini gösteren *çok* zarfının ifade ettiği çokluk kavramı belirsiz veya görece bir çokluk kavramını göstermektedir. Bu bağlamda Türkçede belirsizlik sıfatları, belirsizlik zamirleri ve azlık-çokluk zarflarındaki görece *belirsizlik* ve *azlık-çokluk* kavramlarının ayrıca sorgulanması gereklidir.

Türkçede sayı bakımından fiil-isim etkileşimi sözdizimsel açıdan yüklem-özne uygunluğu içinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda Türkçede özne teklik olduğunda yüklem de teklik; öznenin çokluk olması durumunda yüklem de teklik veya çokluk olabildiği; organ ve zaman adlarının çokluk biçimlerinin özne görevinde olması halinde yüklem de teklik; sayı isimleriyle kurulmuş tamlama ve topluluk isimlerinin özne olması durumunda yüklem de teklik; hayvan, bitki ve cansız varlıkların isimleri çokluk biçimiyle özne işleviyle kullanılırsa yüklem de çoğunlukla teklik, bazen de çokluk olduğu; bir cümlede birden fazla özne bulunuyorsa yüklem de çokluk biçiminde olduğu vurgulanmıştır (Atabay, Özel,

Çam 2003: 38). Türkiye Türkçesinde sözdizimsel olarak özne-yüklem ilişkisi bakımından çokluk ifade eden sözlerin ve belirsizlik zamirlerinin bağlı olduğu yüklemelerin teklik biçimlerinin kullanılması yönünde bir eğilim olduğu da ifade edilmektedir (Zülfikar, 2013: 24). Sözdizimsel olarak Türkçede yüklem-özne uyumu temelde fiil-isim etkileşiminde sayı bakımından bir uyumu da içermektedir. Türkçede teklik-çokluk açısından isimler ve fiillerin etkileşiminde sözdizimsel olarak belli bir simetrinin olduğu gözlenir.

Türkçede sayı kategori içinde çokluk kategorisinin sıklıkla *-Ar* çokluk eki bağlamında değerlendirilmesi, çokluk kategorisinin *-Ar* çokluk ekiyle sınırlı olduğu yönünde bir algı oluşmasına neden olmaktadır aslında. Oysa Türkçede çokluk kavramı *-Ar* biçimbirimi dışında sözlükbirimler ve sözdizimsel yapılarla da sağlanabilmektedir. Bu yüzden kategorik incelemelerde şekilden çok işlevden hareket etme ve çokluk kavramını çok yönlü ele alma gereği vardır (Kerimoğlu 2008: 153, Hüseyinzade 2006: 93-102).

Türkçede *alay*, *bölük*, *sürü*, *demet*, *millet*, *ordu* gibi topluluk bildiren isimler, kavramsal olarak kendi içlerinde çokluk kavramını barındıran sözlerdir. Türkçede isim türü sözler dışında bazı fiiller de kavramsal olarak çokluk kavramını kendi içinde taşırlar. Türkçede *topla-*, *biriktir-*, *derle-*, *çoğal-*, *yığ-* gibi fiillerin de kavramsal düzeyde ve birlikte kullanıldığı isimlerle etkileşiminde çokluk kavramı görülmektedir. Türkçede sayı kategorisi, kullanılan biçimbirimler, sözlükbirimler ve sözdizimsel yapılar açısından kapsamlı incelemeleri gerektirmektedir. Bu çalışmanın kapsamı *Tarama Sözlüğü* verileri doğrultusunda Türkçede kavramsal olarak çokluk bildiren fiillerle sınırlandırılmıştır. Çalışmada kavramsal olarak çokluk bildiren fiil ve birlikte kullanıldığı isimle sayılabilirlik bağlamında ilgisi değerlendirilmiş, varsa fiilin *Derleme Sözlüğü*'ndeki biçimlerine değinilmiş; ardından da fiilin geçtiği tanıklardan bir kısmına yer verilmiş ve verilen tanıklarda da fiilin çokluk bakımından ilgili olduğu isim de gösterilmiştir. *Tarama Sözlüğü*'nde kavramsal olarak çokluk bildiren fiiller yapısal bir sınıflandırmaya tabii tutulmamıştır. İncelediğimiz fiiller yapı açısından basit, türemiş veya deyimleşmiş birleşik fiillerden oluşabilmektedir. Burada ele aldığımız fiillerin bir kısmı Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde varlığını sürdürürken, bir kısmı da Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşamaya devam etmektedir. *Türkçe Sözlük*'te ve *Derleme Sözlüğü*'nde yer alan fiillerin isimlerle kullanımı daha kapsamlı araştırmaları gerektireceğinden çalışmamızda yalnızca *Tarama Sözlüğü*'ndeki kullanımlar esas alınmış. Türkiye Türkçesindeki kullanımlara yönelik ayrıntılı açıklamalara yer verilmemiştir.

Tarama Sözlüğü'nde tespit ettiğimiz kavramsal olarak çokluk bildiren fiiller şunlardır:

Birikmek (birük-, birikdür- / birikdir-): Birleşmek, bir araya gelmek, ittihat etmek (TarS 1, 594) anlamlarıyla kullanılan fiilin ettirgen çatılı biçimi de vardır. Ayrıca ağız *birikdür-* deyiimi de söz birliği yapmak, bir düşünce üzerinde toplanmak anlamıyla kullanılmaktadır. *Birik-* fiili Türkiye Türkçesinde de *birik-*, *bi-*

riktir- biçimleriyle aynı anlam alanı içinde kullanılmaktadır. Tarama Sözlüğü'nde *birik-* fiili ve türevlerinin kullanıldığı tanıklar genel olarak değerlendirildiğinde fiil-isim ilişkisinde çokluk bakımından bir simetri olduğu görülmektedir. *Birik-* fiiline biriken unsurları gösteren isimlerle ilişkisi açısından bakıldığında *insan, deniz, su, odun, akıl ve gönül, suret, dilek, yol, kamer, söz, çene, can ve gönül, şerait* ile biriktellik gösterdiği görülmektedir:

Oğuz'un bazı uruğları ve hısımları anunla birikteler (TarS 1, 594 / Ta. Sel. XV. 8-2).

Pes Musa eşiyle çıktı Mecmaü'l-Bahreyn'e Hızır'ı bulmak için yüz duttu, andan eyitti eşine kim, ol Yuşa' bin Nundur, ırılmanın gidisevüz, tâ Mecmaü'l-Bahreyn'e irince; yani Faris Denizi ve Rum Denizi birikdüğü yerin maşrıktın yanına (TarS 1, 594 / Enb. XIV. 454).

Su ile odun arasında zıddiyet ve muhalefet vardır şöyle kim ikisi bir yerde birikmez (TarS 1, 594 / İrşad. XV. 36).

Akıl ile gönül biriküp gittiler / Bir zaman alemde der-yaft ittiler (TarS 1, 594 / Melhame. XV.).

Birikti suret ü ma'ni düzüldü / Yine fer' aslına irdi süzüldü (TarS 1, 594 / İbrahim. XV. 8-2).

İkisinin dileği birikmeyeydi birisi öldürmek dileydi ikisinin arasına ihtilaf düşeydi (TarS 1, 594 / Güzide. XV. 13).

Karye-i mezkureden gelen iki yol birikdüğü yerde mezkur Kasım mezkur İbrahim'i beş yerde kılıç ile çalıp yaralayıp ... (TarS 1, 595 / Sic. A. XVI. 4, 33).

Olsa (kamer) şakkolmuş iken, biriküp bütün oldu (TarS 1, 595 / Zehr. XVI. 180).

Çü değmez nice bulsun sahibi yüz / birikse bin ağız bir ağza söz (TarS 1, 595 / Güvahi. XVI. 28).

Ez-zakan [Ar.]: İki çene biriktiği yer ki enek derler (TarS 1, 595 / Ah. XVI. 411).

Birikdürdi iki ten can u gönül / Yola girip giderler anıl anıl (TarS 1, 595 / Işk. XIV. 105-1).

İsa Aleyhisselâm kıyametten ön inse gerek ve cemi-i şeraitleri biriktirse gerek (TarS 1, 595 / Tazarru. XV. 246).

Çoğuldaşmak: *Kalabalık hale gelmek, birçok kimse bir araya toplanmak* (TarS 2, 932) anlamı verilmiştir. Verilen anlamdan bu fiilin insanların toplanması için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde *çoğul* gövdesi yer alırken, *çoğuldaş-* fiili Türkçe Sözlük'te ve Derleme Sözlüğü'nde yer almamaktadır. Tarama Sözlüğü'nde bu fiille ilgili bir tanığa yer verilmiştir. Bu örnekte de fiil *halk* ismiyle birlikte kullanılmıştır:

Bevş [Ar.]: Bir ata oğlanları ve cemaat çoğuldusu ve halk çoğuldaşmak (TarS 2, 932 / Bab. XVI. 1, 161).

Çohalmak (çokalt-): *Çoğalmak* (TarS 2, 934) anlamı verilmiştir. Aşağıdaki tanıklarda *çohal-* fiilinin *mihmet* ismiyle; *çokalt-* biçiminin ise *dert* ve *amel-i salih* ile birlikte kullanıldığı görülmektedir:

Dönüp Eyyub'e çek aşkın belasın / Çohalsa mihnetin dime kem olsun (TarS 2, 934 / Gülşeni. XVI. 96).

Bunun gibi sözler benim gussam artırdı ve derdim çokalttı (TarS 2, 934 / Anter. XIV. 2, 432).

Amel-i salih kendime çokaldaydum (TarS 2, 934 / Enfes. XV. 179).

Çokmak (çoh- / çokuş-): *Toplanmak, üşüşmek, hücum etmek, çullanmak* (TarS II, 937) anlamlarıyla kullanılan *çok-* fiilinin belirtilen ilk iki anlamında çokluk kavramı belirgin olmakla beraber, *hücum etmek* ve *çullanmak* anlamlarında da aslında birlikte kullanıldığı isimle olan ilişkisine göre çokluk anlamı ortaya çıkmaktadır. *Çok-* fiili Türkçe Sözlük'te yer almazken, bu fiilin Derleme Sözlüğü'nde farklı fonetik şekillerde yer aldığı görülmektedir. Derleme Sözlüğü'ndeki veriler doğrultusunda *çok-* fiilinin Türkiye Türkçesi ağızlarında *çokuşmak, çoğalaşmak, çoğallaşmak, çohuşmah, çohuşmak, çokalaşmak, çokarivermek, çokaşmag, çokaşmak, çokeşmak, çokeşmek, çokmak; çonaşmak, çokraşmak, çokuvermek, çoñlaşmak, çonmak, çonuşmak* biçimleri görülmektedir. Derleme Sözlüğü'nde geçen biçimler için verilen anlamlar da *toplanmak, biriktirmek, üşüşmek, kalabalık etmek*'tir (DS 3, 1261). Ağızlarda da *çok-* ve türevlerinden oluşan biçimler hem insanların hem de sinek, arı vb. hayvanların toplanması, birikmesi, konması için kullanılmaktadır. Aşağıdaki tanıkların bazılarında çekimli fiil üçüncü çokluk kişi göstergesini barındırırken, bazılarında birlikte kullanıldığı isimler çokluk olduğu halde *çok-* fiili üçüncü teklik kişiyle çekimlenmiş görünmektedir. Bu kullanım çokluk özne + teklik yüklem şeklinde bir sıralanış göstermiş olmasına rağmen, fiilin kendi özünde barındırdığı çokluk kavramından dolayı yine de isim - fiil ilişkisi açısından çokluk bakımından kavramsal düzeyde bir tutarlılık olduğu söylenebilir. Birliktelik kullanımı açısından *çok-* fiilinin daha çok, *insan (çeri, Arap, halk, bende, azat, iller diller)* ve *hayvanla (sinek, domuz, kurt)* birliktelik kullanımı göze çarpmaktadır:

Müslümanlık çerisi bir yana çıktılar, kafir çerisi bir yana çoktular (TarS 2, 937 / Fütuh. XIV. 39).

Kâfirler Uruz'un üzerine çohtu (TarS 2, 937 / Dede, XIV. 68).

Halife ile Ebülkasım'ın sarayına geldiler. Harun bir eyvan gördü Keyvan sıfat rif'atte. Binihayet halk, bende vü azat ol kapiya çokmuşlar kesrette endazeden çıkmışlar (TarS 2, 937 / Ferrec. XV. 5).

Gördü kim bir koca, beli bükülmüş, gözünden yaş akar, ağzının suyu dahi akar, yüzüne sinek çokmuş (TarS 2, 937 / Cev. Ah. XV. 648).

Cü'al [Ar.]: çokan donuzlan kurduna derler (TarS 2, 937 / Hay. XV. 76).

Ağızları ırıldı, enekleri çıktı; üstlerine iller, diller çoktu (TarS 2, 937 / Sır. XVI. 47-2).

[Onlar] *Başına çokup sorarlar ki ey fılan, sana ne oldu kim böyle azaba giriftar oldun* (TarS 2, 937 / Rahat. XVI. 301).

Dermek (*dir-*, *diril-* / *deril-*, *deriştir-*, *dirge-* / *derge-*, *dirgen-* / *dergen-*, *dirneş-* / *derneş-*, *dirşür-* / *derşür-* / *deşür-* / *devşür-* / *dirşir-* / *dişür-* / *divşir-* / *divşür-* / *dögşür-* / *döşür-*) : *Der-* / *dir-* fiili ve türevleri Tarama Sözlüğü'nde toplamak, biriktirmek; bir araya getirmek; birikmek, derlenmek, yığılmak anlamlarıyla kullanılmıştır (TarS2, 1111). Türkiye Türkçesinde de bu fiil ve türevleri *der-*, *derle-*, *devşir-* biçimleriyle kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi Ağızlarında ise *der-* fiili ve türevleri *dermek*, *dirmek*, *deşirmek*, *deşürmek*, *dişirmek*, *doşurmak*, *doşürmek*, *döşürmek*, *dövşürmek* biçimleriyle yer almaktadır (DS4, 1435, 1437, 1519). Tarama Sözlüğü'nde verilen tanıklarda *akıl* / *ög dir-* kullanımında tıpkı günümüz Türkçesindeki *aklını başına dermek* / *toplamak* biçiminde olduğu gibi *düşüncelerini toparlamak*, *mantıklı düşünmek* anlamıyla kullanılmaktadır. *Der-* fiilinin isimlerle birliktelik kullanımında isim ile fiil arasında çokluk açısından simetrik bir kullanım göze çarpmaktadır. *Der-* fiilinin derilen unsurlar açısından birlikte kullanıldığı isimler ise *ekin*, *yemiş*, *çeri*, *leşker*, *akıl* / *ög*, *haram*, *hurma*, *mal*, *akça* ve *gül*'dür:

Buyurdu Yusuf ekin çok ektiler / Vakti geldi başı birle dirdiler (TarS2, 1111 / Yuz. Şeyd. XIII. 56).

Her biri bir yemişi dirmek gerek / Gülleri Gülşehri'ye vermek gerek (TarS2, 1111 / Man. Tayr. XIV. 113).

Tekür dahi hemen çerisini dirdi (TarS2, 1111 / Dede. E. XIV. 273).

Mal dirmeğe dükelinden hırsım artuk idi (TarS2, 1111 / Tebareke. XIV. 30-2).

Meğer kim ol zamanda bir Harami / Derüp devşirmiş idi çok haramı (TarS2, 1111 / Dah. XIV. 23).

Bu hurmayı anın için dererim kim (TarS2, 1111 / Tez. Lâ. XV. 455-1).

Dinleğil Gazi Umur Paşa nider / Dirdi leşker çünkü İzmir'e gider (TarS2, 1111 / Enveri. XV. 18).

Taşra çıktı kim akçasını dire ayruk ribaya vermeye (TarS2, 1111 / Tez. Ba. XVI. 73).

Ne sevdadır başımda bilemezem / Ki andan akılı başa diremezem (TarS2, 1111 / Gülşeni. XVI. 47).

Bir gün bile dost başına girmedim / El uzatıp gonçe gülün dirmedim (TarS2, 1111 / Saz. Emrah. XIX. 604).

Divan bağlanmak: *Bağlan-* fiili için Tarama Sözlüğü'nde verilen anlamlar *kapanmak*, *kuşanmak*, *şekil verilmek*, *sonuçlandırılmak* şeklindedir. Fiile verilen anlamlar arasında *toplan-*, *birik-* anlamları yer almamaktadır. Ancak *bağlan-* fiilinin *divan* sözüyle birlikte oluşturduğu deyimleşmiş fiil biçimi *divan bağlan-* için verilen anlam *büyük meclis kurulmak*, *toplanmak*'tır. (TarS2,

1189). *Divan* bir yere kapanarak toplandığına göre, bu kullanımda *bağlan-* fiilinin ilk anlamı olan *kapanmak* anlamına yakın bir anlamı olduğu düşünülebilir. *Divan bağlan-* biçimindeki deyimleşmiş fiilde *bağlan-* fiili dolaylı olarak *toplanmak* anlamını kazanmıştır. Tarama Sözlüğü'nde bu kullanım ile ilgili tek tanık yer almıştır, bu tanıktan da bu deyimleşmiş fiilin yalnızca insan için kullanıldığı anlaşılmaktadır:

Divan bağlandı (ve) cümle cem' oldu (TarS2, 1189 / Dah. XIV. 87).

Düğnelemek: Tarama Sözlüğü'nde *toplamak*, *bir araya getirmek* anlamında kullanılan fiillerden biri de *düğnele-*'tir (TarS2, 1305). Bu fiille ilgili de Tarama Sözlüğü'nde tek tanık yer almıştır:

Süleyman, kuşları düğneledi, pes didin oldu bana ki görmez hüdhdü (TarS2, 1305 / Cev. Es. XV. 85).

Dürmek: Tarama Sözlüğü'nde *dür-* fiiline verilen birinci anlam *bükmek*, *katlamak*, *tomar haline getirmek*; ikinci anlam *toplamak*, *devşirmek*'tir (TarS2, 1330). Tarama Sözlüğü'nde *toplamak*, *devşirmek* anlamına yönelik üç tanık ifadeye yer verilmiştir. Bu örneklerin ilki *aklını der- / topla-* anlamıyla, ikincisi *toplamak* anlamıyla kullanılmıştır. Üçüncü örnekte ise *elin dür-* deyimleşmiş kullanımı daha çok *el çekmek* anlamını akla getirmektedir. Bu örneklerden fiil-isim çokluk ilişkisi açısından ikinci örnekte çokluk isim *toplamak* anlamındaki *dür-* fiiliyle birlikte kullanılmıştır, diğer iki örnek ise deyimleşmiş kullanımlardır:

Gülefruh eydür iy dildar-ı mestur / Ne sözdür bu didigün aklunu dür (TarS2, 1330 / Dah. XIV. 103).

Çün tamam etti işret esbabın / Dürdü Taymus rihlet esbabın (TarS2, 1330 / Yuz. Hamdi. XV. 82-1).

Elin düresin şol işlerden kim senin üzerine haramdır (TarS2, 1330 / Tez. Lâ. XV. 702-2).

Eğrilmek: *Birikmek*, *toplanmak* (TarS3, 1404) anlamındaki *eğril-* fiili için Tarama Sözlüğü'nde verilen dört tanıktan üçünde *eğril-* fiilinin suyun birikmesi, bir örnekte ise balın birikmesi için kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımlardan *eğril-* fiilinin sıvı nesnelerin birikmesi, toplanmasında tercih edildiği anlaşılmaktadır:

Gafcî [Fa.]: Çukur yer ki anda su eğrilür âbgir mânasına (TarS3, 1404 / Caf. XVI. 108-1).

Tarh [Fa.]: Su çukuru ki eğrilür kalur dağlar dibinde (TarS3, 1404 / Caf. XVI. 104-2).

Bürke [Ar.]: Eğrilmiş su. Ekser Kâ'be yolunda olurmuş, meşhurdur (TarS3, 1404 / Nimeti. XVI. 177).

Revak [Fa.]: Balın gömecinden sızıp altında eğrilen, ve her nesnenin sâfisine derler (TarS3, 1404 / Deş. XVI. 184-2).

Götürmek: *Götür-* fiiline Tarama Sözlüğü'nde verilen beşinci anlam *toplamak*'tır (TarS3, 1793). Tarama Sözlüğü'nde bu anlama ilişkin üç tanığa yer verilmiştir. Bu tanıklarda da *götür-* fiilinden önceki cümlelerin fiili *ek-* fiilinden oluşmuştur. Bu kullanımlar günümüz Türkçesiyle düşünüldüğünde *ne ekersen onu biçersen* atasözüne eşdeğer kullanımlardır. Soyutun somutlaştırılarak anlatıldığı aşağıdaki ifade kalıplarında aslında elde edilen, toplanan şey somut olarak *üzüm* ve *ekilen şey* gibi düşünülse de daha çok soyut olarak insan davranışları ve eylemlerini akla getirmektedir:

Men zerea-ş-şevke lâ yahsıdu ineben [Ar.]: Her kim diken eker ise üzüm götürmeye (TarS3, 1793 / Kel. XIV. 60).

Nice kim ekersen eyle götüresin (TarS3, 1793 / Cennet. XV. 420).

Kişi ne ekse anı [ekilen şeyi] götürür (TarS3, 1793 / Ata. XV. 4).

İrkmek (irkil-): *Toplamak, biriktirmek, yığmak* (TarS3, 2094) anlamıyla kullanılan *irk-* fiilinin *irkil-* biçimi de vardır. Bu fiil Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde yer almazken, ağızlarda *ilkmek, ilkitmek, irkitmek, irkmek, irlemek* biçimlerinde *biriktirmek, toplamak* anlamıyla varlığını sürdürmektedir (DS7, 2530). *İrk-* fiilinin birlikte kullanıldığı isimle çokluk kavramı açısından ilişkisine bakılacak olursa Tarama Sözlüğü'nde *irk-* fiilinin *dünyalık, mal, söz hazinesi, hararet, buğday, arpa, un, akça, insan, kan, su* ve *süt*'le birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımlarda da aslında sayılabilir belirgin bir çokluktan ziyade sayılamayan belirsiz bir çokluk kavramı olduğu görülmektedir:

Ne gönülde var çirk ü ne dilde şirk / Ne ol fikr kim dünyelik dir ü irk (TarS3, 2094 / Süh. XIV. 19).

Kazanır eyü ad koyuben gider / Geri komağa mal irküp nider (TarS3, 2094 / Süh. XIV. 18).

Eğer irkersen irk söz gencini sen / Ko hatırdan bu malın rencini sen (TarS3, 2094 / İşk. XIV. 27-2).

Gün battığından yanadan gelen yel yaramazdır, güneş hararetine karşı eser harareti irker. Ne kadar hışım yeli estiyse günbatısından esti (TarS3, 2094 / Hazain. XV. 27-2).

El-ihikaru [Ar.]: Bahalı olduğu vaktin ve kızlık olduğu vaktin satmak için *buğday* ve *arpa, un* irkmek ve saklamak (TarS3, 2094 / Terceman. XV. 21).

Şol irküp yığduğun akça füluri dahi her partal / olusardır sonunda bay kut-suz başlı, hep yağma (TarS3, 2094 / D.B. XVI. 21).

Hata ol vechile ola kim damar eyü açılmış ola, kan deri altında irkile damar yeri göğere (TarS3, 2094 / Yadigar. XIV. 22-2).

Sarr [Ar.]: Sūdū irkilsin deyū hayvanın memesini berk bağlayıkamak (TarS3, 2094 / Bab. XVI. 1, 60).

[Onlar-insanlar] Divanyolu'na gelüp irkilüp temaşaya turdular (TarS3, 2094 / Rahat. XVI. 40).

Bundan aşağı bir bendde su irkilüp bir göl olup üç yere gider (TarS3, 2094 / Cihan. XVII. 283).

Top olmak: *Toplanmak, toplu halde olmak* (TarS5, 3824) anlamıyla kullanılan *top ol-* birleşik fiili için Tarama Sözlüğü'nde bir tanığa yer verilmiştir. Bu örnekte de bir araya gelen, toplanan unsur *insandır*:

[Biz] Bir uğurdan kafir askerine top olup depinelim (TarS5, 3824 / Rahat. XVI. 39).

Uşuşmak: *Üşüşmek* (TarS6, 4001) anlamıyla kullanılan *uşuş-* fiili Türkiye Türkçesinde *üşüş-* biçimiyle kullanılmaktadır. İşteş çatılı bir kullanım olan *uşuş-* biçiminde eylemi gerçekleştiren özne açısından doğal olarak işteşlik bakımından bir çokluk kavramı vardır. Tarama Sözlüğü'nde *uşuş-* fiilinin *uş-* biçimine rastlanmazken, fiilin ince ünlülü *üş-* şekline kalıplaşmış fiil yapıları içinde ve *üşür-* gövde biçiminde rastlanmaktadır (bk. *Üşürmek, üşegelmek, üstüne üşmek, yöresine üşmek*). *Uşuş-* fiili için verilen tek tanıkta *uşuş-* fiilinin *asker* ismiyle birliktelik kullanımı görülmektedir:

El-inkıdad [Ar.]: Bir taife üzerine her taraftan asker uşuşmak manasınadır (TarS6, 4001 / Kam. XVIII-XIX. 2, 443).

Üstün almak: *Üzerine, etrafına toplanmak, yığılmak* (TarS6, 4096) anlamıyla kullanılan bu deyimleşmiş fiil için Tarama Sözlüğü'nde tek tanığa yer verilmiştir. Verilen örnekte biriken, toplanan unsurun *insan* olduğu görülmektedir:

Kanım çok akmış düşmüşem. Nâgâh gözüm açtım, kırk, elli avratlar üstüm olup turmuşlar, ortalarında bir server var... (TarS6, 4096 / Ferec. XV. 239).

Üşmek: Tarama Sözlüğü'ndeki verilerde *üş-* fiilinin kullanımına rastlanmaktadır. Ancak *üşür-* biçiminde ettirgen çatılı kullanımına ve *üş-* biçiminin tasvir fiiliyle oluşan bir birleşik fiil ile iki deyimleşmiş fiil içinde yer aldığı kullanımlara rastlanmaktadır. Bu fiiller *üşegel-*, *üstüne üş-*, *yöresine üş-* şeklindedir. *Üşegel-*'te tezlik anlamı varken, *üstüne* ve *yöresine üş-* biçimlerinde ise fiil-yer bağlantısı içinde toplanma yeriyle fiilin birliktelik kullanımından oluşan deyimleşmiş kullanımların ortaya çıktığı görülmektedir. Aşağıda bu kalıplaşmış birleşik fiillere yer verildi.

Üşürmek: Tarama Sözlüğü'nde bu fiil için *üşüştürmek, musallat etmek* anlamları verilmiştir (TarS6, 4124). Tarama Sözlüğü'nde verilen tanıklarda *üşür-* fiilinin *arı, yarağ, murgan* (kuşlar), *iller beller, bela zümbur* (eşek arısı), *halk*

isimleriyle birlikte *toplanmak* anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Kimi tanıklarda ise fiil-yer ilişkisi bağlamında *üşür-* fiilinin *baş* ve *üst* sözleriyle birliktelik kullanımı dikkat çekmektedir:

Şeriat ehline gavga düşürdün / Oğulbalına arılar üşürdün (TarS6, 4124 / G. Ra. XV. 18).

Piyade oldukça fil-hâl üzerine yarağ üşürdüler (TarS6, 4124 / Saadet. XV-XVI.164-2)

Geçen âlemleri yad eyleyip bezminde canânın / Fiğan ettim üşürdüm başıma gülşende murganı (TarS6, 4124 / Ruhi. XVI. 337).

İlleri belleri üstüne üşürdüler (TarS6, 4125 / Sır. XVI. 79).

Ve bela zümburların üstümüze üşürmedin (TarS6, 4125 / Hüs. Dil. XVI. 69).

Arif oldur halkı başına üşürmek istemez / Gönlü cümle halk içinde hâk ile yeksan gerek (TarS6, 4124 / Niyazi. XVII. 44).

Üstüne üşmek: *Çevresine, üzerine toplanmak* (TarS6, 4097) anlamıyla kullanılan *üstüne üş-* fiili için Tarama Sözlüğü'nde bir örnek verilmiştir. Verilen örnekte özneyi insan oluşturmaktadır, öznenin çokluk biçimi ama fiilin teklik biçimi kullanılmıştır:

Ah edüben çünkim ol tahtten düşer / Karavaşlar kamu üstüne üşer (TarS6, 4097 / Yuz. Şeyd. XIII. 25).

Üşegelmek: *Topluca gelmek, toplanıvermek, üşüşmek* (TarS6, 4110) anlamıyla kullanılan deyimleşmiş fiil için Tarama Sözlüğü'nde iki tanığa yer verilmiştir. Bu iki tanıkta da *üşe gel-* fiili insan unsuru için kullanılmıştır:

Delle kapıyı bağladı, sandık kuflünü sıdı; kızları hazır idi üşegeldiler evi götürdüler (TarS6, 4110 / Ferec. XV. 502).

Galip oldu hûp kohulardan ana / Akli gidüp halk üşegeldi ana (TarS6, 4110 / İbrahim. XV. 72-1).

Yöresine üşmek: *Çevresinde toplanmak* (TarS6, 4702) anlamıyla kullanılan *yöresine üş-* fiili için bir tanık yer almıştır. Tanığın alındığı eserden *cümle* sözü ile kuşlara gönderme yapıldığı düşünülecek olursa toplanan unsurların *kuşlar* olduğu anlaşılabacaktır:

Nâle vü zârî vü şûre düştüler / Cümle hüthüt yöresine üstüler (TarS6, 4702 / Man. Tayr. XIV. 18).

Yığıştırmak: Türkiye Türkçesinde *yığ-* fiili *biriktirmek, toplamak* anlamıyla kullanılan fiillerden biridir. Tarama Sözlüğü'nde *yığ-* biçiminin *toplamak, biriktirmek* anlamıyla kullanımına rastlanmamaktadır. Ancak *yığ-* fiilinden türeyen

yığıştır- fiiline *toplamak*, *biriktirmek* anlamıyla Tarama Sözlüğü'nde yer verildiği görülmektedir (TarS6, 4566). Tarama Sözlüğü'nde *yığıştır-* fiiliyle ilgili verilen tek tanık Dede Korkut'tan alınmıştır:

Amin: deyenler didar görsün, yığıştırsun dürüştürsün (TarS6, 4566 / Dede. XIV, 63) ifadesinde biriktirilen unsurun ne olduğu belli değildir. *Yığıştır-* fiilinin geçtiği cümle devamıyla birlikte Muharrem Ergin'de *amin diyenler dizar görsün, yığışdursun dürüştürsün günahunuzu adı görklü Muhammed Mustafa yüzi suyına bağışlasun* biçimindedir (Ergin, 1997: 153). Cümlelerin devamından *yığıştırılan* / *biriktirilen* unsurun *günah* olduğu anlaşılmaktadır.

Yummak: Tarama Sözlüğü'nde *yum-* fiili için *kapamak*; *üstüne koymak*, *örtmek*, *üstüne kapamak* anlamları verilmiştir (TarS6, 4714). *Yum-* fiilinin doğru-
dan *biriktirmek*, *toplamak* anlamı yoktur. Ancak aşağıda ele aldığımız *yum-* fiilinden türeyen *yumul-*, *yumurlan-* ve *yumur-* gövdelerinin *toplanmak*, *bir araya gelmek* anlamlarını barındırdığı görülmektedir:

Yumulmak: *Yumul-* fiiline Tarama Sözlüğü'nde verilen üçüncü anlam *toplanmak*, *bir araya gelmek*, *yığılmak*'tır (TarS 6, 4720). Sözlük'te bu anlama ilişkin iki tanık gösterilmiştir. Tanıklardan toplanan unsurun *insan* olduğu anlaşılmaktadır:

Yedi yüzbin erle Hulağu gelür / Ol gün, ol gece katı uğraş olur / yumulur bir araya geldi Moğol / Görüben sultan anı oldu melul (TarS6, 4720 / Enveri. XV. 11).

Musaleha [Ar.]: Bir yere yumulmak ve izdiham (TarS6, 4720 / Bab. XVI. 1, 313).

Yumurlanmak: *Bir araya gelmek*, *toplanmak* (TarS6, 4721) anlamıyla kullanılan *yumurlan-* fiili için tek tanık gösterilmiştir. Verilen tanıktan toplanan unsurun yine *insan* olduğu anlaşılmaktadır:

Çalınur kûs ü nakara vü boru / Yürüdü ol iki yüz bir er adû / Bir yere gelmiş yumurlanmış gelür / Bir uğurdan cümlesi hamle kılır (TarS6, 4721 / Enveri. XV. 86).

Yumurmak (yımır-): *Yumur-* fiili için Tarama Sözlüğü'nde verilen ilk anlam *derleyip toplamak*'tır (TarS6, 4722). Bu anlama yönelik Tarama Sözlüğü'nde tek tanığa yer verilmiştir. Bu tanıktan toplanan unsurun *ekin* olduğu anlaşılmaktadır:

Ne kodular bize bağ u ne tarla / Yumurlar ekini şöyle terle (TarS6, 4722 / Şeh. Ş. XVI. 534)

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Çokluk Bildiren Fiiller	Birlikte kullanıldığı isimler
birik- (birük-, birikdir / birikdür-)	insan (Oğuz'un bazı urugları ve hısımlar), deniz, su, odun, akıl, can, gönül, suret, dilek yol, kamer, söz, çene, şerait
çoğuldaş-	halk
çohal- (çokalt-)	mihnet, dert, amel-i salih
çok- (çoh-, çokuş-)	insan (çeri, Arap, halk, bende, azat, iller diller), sinek, domuz, kurt
der- (dir-, diril- / deril-, dirgemek / dergemek, dirgenmek / dergenmek, dirneşmek / derneşmek, dirşür- / derşür- / deşür- / devşür-, dirşir-, dişür-, divşir- / divşür-, döğşür-, döşür-)	insan (çeri, leşker), ekin, yemiş, akıl / ök, haram, hurma, mal, akça, gül
divan bağlan-	insan
düğnele-	kuşlar
dür-	akıl, rihlet esbabı
eğril-	su, bal
götür-	üzüm, ekilen şey→insan davranış ve eylemleri
irk- (irkil-)	dünyalık, mal, söz genci, hararet, tahıl (buğday, arpa, un), akça, insan, kan, su, süt
top ol-	insan
üstün al-	insan
uşuş-	insan (asker)
üşür-	arı, yarağ (techizat), murgan (kuşlar), iller beller, bela zümburları, halk
üş- (üşe gel-, üstüne üş-, yöresine üş-)	insan (kızlar, halk), kuşlar
yığıştır-	günah
yum- (yumul-, yumurlan-, yumur-)	insan (er, Moğol), ekin

Tablo-1

Yukarıda ele aldığımız *birik-*, *çoğuldaş-*, *çohal-*, *çok-*, *der-*, *düğnele-*, *eğril-*, *irk-*, *yumurlan-*, *yumur-* fiillerinin birincil; *dür-*, *götür-*, *yumul-* fiillerinin ikincil anlamını *toplamak*, *birikmek*, *toplanmak*, *biriktirmek*, *bir araya gelmek* oluşturmaktadır. Gerek birincil anlamlarda gerekse yan anlamlarda çokluk kavramını barındıran fiillerin birlikte kullanıldığı isim unsuru sayılabilen veya sayılamayan bir içeriğe sahip olabilmektedir. İncelediğimiz tanıkların çok azında sayı

sıfatlarıyla oluşturan isim unsuru biriken ya da toplanan unsuru göstermiştir: *iki yol / birik-*, *iki yüz bin er / yumurlan-* gibi. Bu tür örneklerde fiil-isim ilişkisi açısından belirli bir çokluk kavramından söz edilebilir. Ancak yukarıda incelediğimiz tanıklarda çokluk bildiren fiillerin etkilediği isim unsuruyla birliktelik kullanımlarına bakıldığında fiillerle birlikte kullanılan isimlerin de sayılabilme vasfından uzak isimler olduğu, dolayısıyla belirsiz bir çokluk kavramı bildirdikleri görülmektedir. Yukarıda ele aldığımız isimlerle fiillerin sayılabilirlik bağlamında *belirsiz çokluk bildiren isim + çokluk bildiren fiil* şeklinde simetrik bir kullanım sergilediği görülmektedir (bk. Tablo1).

Fiiller	Canlı	Cansız	Somut	Soyut
Birik-	+	+	+	+
Çoğuldaş-	+		+	
Çohal-		+		+
Çok-	+		+	
Der-	+	+	+	+
Divan bağlan-	+		+	
Düğnele-	+		+	
Dür-		+	+	+
Eğril-		+		+
Götür-		+		+
İrk-	+	+	+	+
Top ol-	+		+	
Uşuş-	+		+	
Üstün al-	+		+	
Üşür-	+		+	
Üş- (üşegel-, üstüne üş-, yöresine üş-)	+		+	
Yığıştır-		+		+
Yum-(yumul-, yumurlan-, yumur-)	+		+	

Tablo-2

İncelediğimiz fiillerle birlikte kullanılan isimleri kavramsal olarak değerlendirdiğimizde, Türkçede çokluk bildiren fiiller somut, soyut, canlı veya cansız kavramların çokluklarını gösterebilmektedir. Bazı fiiller *su*, *süt*, *bal* gibi sadece sıvı nesnelerin çokluğunu ifade ederken, bazıları nesneler dışında canlı, cansız, soyut, somut bütün kavramların çokluğunu bildirebilmektedir. Örneğin *eğril-*

fiili sadece *su* ve *bal* gibi somut ve cansız kavramlar için kullanılırken, *birik-*, *der-* ve *irk-* fiilleri somut, soyut, canlı ve cansız bütün unsurlarla birliktelik kullanımı sergilemektedir. Bu durum, *birik-*, *der-* ve *irk-* fiillerinin diğer fiillere göre daha sık kullanıldığını ve kapsamının diğer fiillerden daha geniş olduğunu göstermektedir (Bk. Tablo 2).

Çokluk bildiren fiillerde dikkat çeken noktalardan birini de bazı fiillerin kökeni oluşturmaktadır. Yukarıda ele aldığımız fiillerden *yum-* kökünden gelişen *yumul-*, *yumurlan-*, *yumur-* fiilleri ve *top ol-* birleşik fiili - bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *topla-* ve türevleri- *birikmek*, *toplanmak* kavram alanıyla yuvarlaklık / yuvarlak olma niteliği arasında bağ kurulduğunu göstermektedir.

İncelememizde ele aldığımız fiiller büyük oranda bugün Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde de benzer ya da anlam farklılaşmasına uğramış biçimiyle yaşayan fiillerdir. İncelediğimiz fiillerden *çok-*, *irk-* fiilleri ise ölçünlü dilde kullanılmazken, Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını sürdürmektedir.

Sonuç olarak Tarama Sözlüğü verileri doğrultusunda aslında Türkçede kavramsal olarak birincil veya ikincil anlamlarda çokluk bildiren fiil sayısının hiç de az olmadığı görülmektedir. Tarama Sözlüğü özelinde yapılan bu dar kapsamlı inceleme, aslında çokluk kategorisinin eş zamanlı ve art zamanlı çalışmalarla Türkçede biçimsel, işlevsel ve kavramsal boyutta ele alınması gereken geniş kapsamlı bir konu olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.

Kaynaklar

- Atabay, Neşe, Sevgi Özel, Ayfer Çam (2003). *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. Patya Yayıncılık: İstanbul.
- Banguoğlu, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*. 3. Baskı. Ankara: TDK.
- DS1-12: *Derleme Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Ediskun, Haydar (1996). *Türk Dilbilgisi*, 5. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ergin, Muharrem (1989). *Türk Dil Bilgisi*. 18. Baskı: İstanbul Bayrak Basım-Yayın-Tanıtım.
- Ergin, Muharrem (1997). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: TDK.
- Gencan, Tahir Nejat (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç.
- Hüseyinzade, Çengiz (2006). "Azerbaycan Türkçesinde Teklik-Çokluk Kategorisi Üzerine". *bilig* 38: 93-102.
- Kerimoğlu, Caner (2008). "Türkiye Türkçesi Gramerciliğinde Çokluk ve İstek Kategorileri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 5/3:140-155.
- Korkmaz, Zeynep (2003a). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Zeynep (2003b). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.

TarS 1-6: *Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Türkçe Sözlük (2005).Ankara: TDK.

Uzun, N. Engin (2004). *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 39, İstanbul.

Zülfikar, Hamza (2013), “Çokluk Kavramı ve –lar (-ler) Ekinin Kullanımı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu Yayını, C: CIV, S: 736, Nisan-2013, Ankara.